

NURTY ETYKI

OD STAROŻYTNOŚCI
DO NOWOŻYTNOŚCI

Celem serii wydawniczej „Universum Ethicae Christianae” jest promocja prac dotyczących problematyki szeroko rozumianej etyki chrześcijańskiej. Powstała ona pod auspicjami utworzonego w maju 2016 roku przy Akademii Ignatianum w Krakowie

Centrum Etyki Chrześcijańskiej im. Tadeusza Ślipki SJ.

Seria ta wpisuje się w statutowe cele Centrum.

Jednym z nich jest publikowanie monografii, rozpraw, podręczników i wydań krytycznych polskich oraz zagranicznych dzieł z zakresu etyki chrześcijańskiej.

Publikacje ukazujące się w ramach tej serii służą promocji Centrum Etyki Chrześcijańskiej, jak również są okazją do twórczej wymiany myśli filozoficznej i etycznej.

Jej zadaniem jest krzewienie kultury intelektualnej w polskiej myśli chrześcijańskiej.

Redaktorzy serii:

Prof. Ewa Podrez

Prof. Piotr S. Mazur

Ks. Władysław Zuziak

NURTY ETYKI

OD STAROŻYTNOŚCI
DO NOWOŻYTNOŚCI

WYDAWNICTWO NAUKOWE
AKADEMII IGNATIANUM W KRAKOWIE

KRAKÓW 2018

Spis treści

Wstęp	9
Rozdział I	
Starożytna Grecja i Rzym	15
1. Etyka przedsokratyczna	16
2. Intelktualizm etyczny Sokratesa	23
3. Szkoły sokratejskie	28
4. Eudajmonizm agatologiczny Platona	31
5. Eudajmonizm perfekcjonistyczny Arystotelesa	40
6. Etyka hellenistyczna	47
7. Stoicyzm	48
8. Epikureizm	54
9. Etyka sceptyków	58
10. Etyka neoplatońska	61
Rozdział II	
Rozwój etyki chrześcijańskiej	69
1. Wczesna patrystyka	70
2. Św. Augustyn – chrześcijańska synteza platonizmu	73
3. Dalszy rozwój neoplatonizmu chrześcijańskiego	81

Rozdział III

Inne nurty etyki wczesnego średniowiecza **89**

- 1. Judaizm i islam 92
- 2. Woluntaryzm franciszkański 99
- 3. Intelktualizm dominikański 103
- 4. Św. Tomasz z Akwinu – chrześcijańska synteza arystotelizmu 104
- 4. Franciszkańska reakcja na doktrynę św. Tomasza 114
- 5. Johannes Eckhart i mistycyzm 121

Rozdział IV

Etyka Renesansu **125**

- 1. Neoplatonizm renesansowy 129
 - 1.1. Mikołaj z Kuzy – jedność przeciwieństw 129
 - 1.2. Ficino i Pico – początki humanizmu 132
 - 1.3. Giordano Bruno – panteizm i droga do doskonałości 135
- 2. Odwrót od metafizyki 137
 - 2.1. Erazm z Roterdamu – humanistyczna próba odnowienia chrześcijaństwa 138
 - 2.2. Tomasz Morus – utopia i hedonizm 141
 - 2.3. Niccolò Machiavelli i sceptycyzm etyczny w polityce 145
 - 2.4. Michel de Montaigne – umiarkowany sceptycyzm 150
- 3. Reformatorzy i kontrreformatorzy 153
 - 3.1. Reformatorzy religijni 153
 - 3.2. Franciszek Suarez i odnowienie scholastyki 157

Rozdział V

Początki nowożytnej etyki społecznej **161**

- 1. Tomasz Campanella – państwo doskonałe 161
- 2. Franciszek Bacon – między utopią i utylitaryzmem 162
- 3. Tomasz Hobbes – egoistyczny hedonizm 164
- 4. Richard Overton i pierwsza koncepcja praw człowieka 171

Rozdział VI	
Etyka racjonalizmu	175
1. Etyczny racjonalizm Kartezjusza	175
2. Nicolas Malebranche – zapowiedź spirytualizmu	179
3. Baruch Spinoza – geometryczny model etyki	181
4. Gottfried Leibniz – między chrześcijaństwem a determinizmem	186
5. Blaise Pascal – irracjonalizm w etyce	194
Rozdział VII	
Rozwój etyki użyteczności	199
1. John Locke – empiryzm etyczny	200
2. George Berkeley i etyka teologiczno-użyteczności	205
3. David Hume – interesowny altruizm	208
4. Adam Smith – ekonomia i etyka	215
5. Jeremy Bentham – skrajny użyteczność	220
6. John Stuart Mill – umiarkowany użyteczność	225
7. Henry Sidgwick – intuicjonizm użyteczności	236
Rozdział VIII	
Oświecenie – nowożytna wiara w Rozum	241
1. Wolter – postępowy wróg demokracji	244
2. Monteskiusz – różnorodność społeczeństw i wolność	245
3. Étienne Condillac – sensualizm	246
4. Encyklopedyści	248
5. Jean Jacques Rousseau – między stanem naturalnym a wolą powszechną	252
6. August Comte – początki pozytywizmu etycznego	257
7. Christian Wolff – „nauczyciel Europy”	259
8. Immanuel Kant – przewrót kopernikański w etyce	262
Rozdział IX	
Etyka niemieckich idealistów	281
1. Johann Fichte – imperatyw samodoskonalenia	282

2. Friedrich Schelling – estetyczna wizja świata i dojrzewanie świadomości	293
3. Georg Friedrich Hegel – etyka na usługach państwa	296
4. Artur Schopenhauer – świat jako wola i wyobrażenie	301
5. Max Stirner – skrajny egoizm	305
Rozdział X	
Spirytualizm francuski	309
1. Rozwój spirytualizmu francuskiego	312
2. Maine de Biran – poszukiwanie źródeł dojrzewającej świadomości	315
3. Spirytualistyczna krytyka Kanta	319
Rozdział XI	
Nowe nurty w etyce XIX wieku	325
1. Johann Herbart – odpowiedź na heglizm	325
2. Reakcja na idealizm w Niemczech – marksizm	327
3. Naturalizm i scjentyzm w etyce	332
4. Wilhelm Dilthey – odpowiedź na scjentyzm	341
5. Idealizm anglosaski – początki personalizmu	343
6. Henri Bergson – między naturalizmem a mistycyzmem	345
7. Zygmunta Freud – odkrycie sfery podświadomości	350
8. William James – pragmatyzm	352
9. John Henry Newman – chrześcijańska filozofia życia	356
10. Søren Kierkegaard – początki egzystencjalizmu	357
11. Fryderyk Nietzsche – przewartościowanie wartości	363
Zakończenie	373
Aneks: Początki etyki polskiej	379
Bibliografia	427
Indeks osób	445
Indeks rzeczowy	451

Wstęp

Różne nurty etyki jest książką, która zawiera podstawowe informacje niezbędne dla osób interesujących się etyką. Poszukując odpowiedniego podręcznika dla pracy dydaktycznej ze studentami etyki, dotychczas posiłkowałem się różnymi opracowaniami. Każda z pozycji dostępnych na rynku wydawniczym zawiera jakąś część ważnych informacji, ale też każda posiada istotne braki. W tej książce znalazło się miejsce dla kilku filozofów, którzy byli ważnymi myślicielami w dziejach historii etyki, lecz w większości opracowań są pomijani.

W mojej pracy dydaktycznej dostrzegałem konieczność nowego ujęcia etyki, które silniej eksponowałoby doktrynalne źródła poglądów moralnych, a także potrzebę odnowienia języka, w którym (wobec nowych odkryć i dokonujących się przemian) trzeba mówić o etyce i jej celach. Materiał powinien być opracowany w sposób przejrzysty i łatwy do przyswojenia, dlatego starałem się ograniczać zbyt zawile kwestie terminologiczne. W opracowaniu brakuje kilku filozofów, którzy wprowadzili oddziaływali na rozwój filozofii, ale ich koncepcje nie wpłynęły wyraźnie na myśl etyczną.

Układ książki nie zawsze jest uporządkowany chronologicznie, gdyż starałem się koncentrować na rozwoju myśli etycznej

w poszczególnych kierunkach filozoficznych. W zestawieniach projektów etycznych pragnąłem wskazać, jakie problemy starały się one rozwiązać oraz jakie problemy same generowały. Chciałem również ukazać specyfikę rozwoju myśli etycznej w poszczególnych krajach. W dostępnych podręcznikach nie uwzględniono dotychczas rozwoju polskiej myśli etycznej. Polscy myśliciele jedynie w niektórych działach etyki wnieśli ważny wkład w rozwój europejskiej etyki, ale ich poglądy były istotnym elementem historii Polski, kształtującym polską moralność.

Na wstępie, zanim przejdziemy do przeglądu kolejnych stanowisk etycznych, warto zdefiniować pojęcie „etyki” i wyjaśnić, w jakim zakresie będzie ono rozumiane w książce. Jest wiele definicji etyki, ale żadna nie jest w pełni zadowalająca. Pojęcie to pochodzi od greckiego *éthos*. W odniesieniu do ludzi oznaczało formy zdeterminowania przez wspólnotę oraz wszystko, co w ramach życia wspólnotowego wiązało się ze sferą obyczajów, zwyczajów i nawyków. W późniejszym czasie *éthos* stosowano do określenia charakteru jednostek, w odniesieniu do tradycyjnych relacji wspólnotowych, obyczajów, praw oraz zobowiązań wynikających z funkcjonowania we wspólnocie. Podkreślam tu korelację pomiędzy odniesieniami do zwierząt i ludzi, gdyż w Grecji zręby etyki tworzyli rolnicy i hodowcy, którzy problemy etyczne, w tym doskonalenie człowieka, rozumieli analogicznie do doskonalenia szczepów winorośli, czy rasy koni.

Zbliżone znaczeniowo do etyki, i często traktowane zamienne, pojęcie „moralności” wywodzi się od łacińskiego *mos*, które pierwotnie oznaczało „wolę”, a następnie było rozumiane jako wola narzucona ludziom przez bogów lub władców. Obejmowało nakazy i prawa oraz tradycyjne zwyczaje. *Mos* miało zakres znaczeniowy zbliżony do *éthos*, obejmując dziedziny kształtowania charakteru i działania zgodnego z ustalonymi normami społecznymi.

W rozumieniu greckich filozofów etyka miała się zajmować, mówiąc najogólniej, badaniem tego, czym jest dobre życie i jakimi drogami do niego zmierzać. Dla Platona istotne było osiągnięcie indywidualnej harmonii w wymiarze zarówno społecznym, jak i kosmicznym. Arystoteles koncentrował się na teorii cnót, które miały kształtować charakter jednostki dążącej do osiągnięcia szczęścia. Greckie pojęcie etyki, ustalone przez Arystotelesa, w tłumaczeniach i komentarzach Cyserona zastąpione przez pojęcie *moralis*, koncentrowało się bardziej na tym, co słuszne w postępowaniu danej osoby, niż na kwestii charakteru. U św. Tomasza z Akwinu, który skupiał się na skłonnościach czy przyzwyczajeniach, przechodzących w naturę, etykę zastępuje filozofia moralna. W późniejszym czasie Immanuel Kant rozdzielił etykę i moralność, przypisując pierwszej rozpatrywanie problemów dotyczących sprawiedliwości, zaś drugiej kwestie związane z dobrym życiem. Współcześnie najczęściej przyjmuje się, że etyka to naukowa refleksja nad obowiązującymi w różnych wspólnotach formami moralności, które obejmują dziedzinę decyzji i czynów.

Próby uściślenia terminu etyka, dokonywane przez kolejnych filozofów, nie uzyskały powszechnej aprobaty. Przykładowo, George Edward Moore w *Principia Ethica* (1903) próbował definiować etykę jako ogólne rozważania nad tym, co dobre. Jednak takie ujęcie jest zbyt wąskie i jednostronne, na co wskazywał Ludwig Wittgenstein: „Etyka to rozważania nad tym, co wartościowe, lub nad tym, co jest rzeczywiście ważne; a mógłbym powiedzieć: Etyka to rozważania nad sensem życia, czy nad tym, co powoduje, że warto żyć, lub nad własnym sposobem na życie”¹. Wszystkie te kwestie niewątpliwie znajdują się w polu zainteresowania etyki.

1 L. Wittgenstein, *Wykład o etyce*, w: tegoż, *Wykłady o religii i etyce*, przeł. W. Sady, Kraków 1995, s. 77–78.

Rola etyki zarówno w życiu jednostkowym, jak i w życiu społecznym jest niezwykle istotna. Próbuje ona bowiem odnaleźć szereg wartości i norm, które mają porządkować życie społeczne oraz regulować relacje pomiędzy jednostkami i grupami społecznymi. Analizy z zakresu etyki obejmują wszystkie dziedziny aktywności ludzkiej, w tym naturę człowieka, tradycję i cele, jakie ludzkość ma do spełnienia.

Warto w tym miejscu podkreślić, że etyka nie tylko zajmuje się rzeczywistością, jaka jest, czyli tym, jak ludzie postępują (etyka opisowa), ale również rzeczywistością, do której warto dążyć (etyka normatywna). Człowiek zmienia świat, kształtuje siebie, wyznacza sobie kolejne cele – wskutek czego rzeczywistość ludzka zmienia się dynamicznie. W tym procesie etyka próbuje podpowiadać, doradzać i odradzać wybory określonych dróg, stara się dostrzegać konsekwencje dokonywanych wyborów i podejmowanych działań. Aby tego dokonać, przyjmuje pewien określony model rzeczywistości i w jego ramach określa modele człowieka, postaw życiowych, hierarchii wartości. Trzeba o tym pamiętać, zgłębiając historię etyki, dlatego w książce nie ograniczyłem się jedynie do rekonstrukcji samych poglądów etycznych, ale umieszczam je na tle wyobrażeń kolejnych filozofów o naturze świata.

Posiłkując się terminologią zaproponowaną przez Tadeusza Gadacza, można uznać, że moja interpretacja historii etyki ma charakter intuicjonistyczno-kulturowy, tzn. istotne jest w niej ukazanie rozwoju idei etycznych, funkcjonujących w kolejnych modelach kulturowych i odmiennych, często równolegle tworzonych, tradycjach filozoficznych².

2 Por. T. Gadacz, *W sprawie koncepcji historii filozofii*, w: *Historia filozofii w poszukiwaniu realizmu*, red. A. Andrzejuk, M. Zembrzusi, (Opera Philosophorum Medii Aevi. Textus et Studia, t. 10), Warszawa 2011, s. 27.

W tomie prezentuję rozwój etyki europejskiej od czasów jej narodzin w antycznej Grecji aż do końca XIX wieku. Problemy, na które zwracali uwagę greccy myśliciele, oraz ich rozwiązania były komentowane i na wszelkie sposoby interpretowane przez kolejne pokolenia – do dziś budzą szereg kontrowersji. Współcześnie wciąż toczą się polemiki o to, kto jest miarą wszechrzeczy, nie milkną też echa sporu między sofistami i Sokratesem, czy pomiędzy Platonem a Arystotelesem. Indywidualizm Sokratesa i podkreślających go cyników, skonfrontowany z systemami Platona i Arystotelesa, był kontynuowany przez św. Augustyna, Kartezjusza, francuskich spirytualistów, stojących w opozycji do ujęć systemowych, a w XIX wieku przez egzystencjalistów występujących przeciwko systemom idealistycznym.

W tym długim okresie, mimo pewnej ciągłości podejmowanych problemów, zmieniały się wizje świata i powoli nabierał ostatecznego kształtu nowożytny paradygmat kultury europejskiej, czego efektem była tzw. nowoczesna wizja świata i człowieka. Nowoczesność to pojęcie, które wyrasta z ideałów oświeceniowych, ale ma korzenie w starożytności. Ideał nowoczesnego człowieka wraz z wizją cywilizacji postępu znalazł zwieńczenie w koncepcjach naturalizmu i scjentyzmu, a w kulturze masowej jest obecny do dzisiaj. Ten model świata i człowieka był jednak krytykowany już w drugiej połowie XIX wieku, co w następnym stuleciu utorowało drogę do rozpadu filozofii, a wraz z nią etyki, na niezliczoną ilość szkół i nurtów. Ostatni rozdział zatytułowany „Nowe nurty w etyce XIX wieku” jest właśnie zapowiedzią tego rozpadu, a koncepcja Fryderyka Nietzschego stanowi niejako punkt zwrotny w rozwoju myślenia o etyce.